
Я. С. Калмикова, аспірантка кафедри адміністративного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Пізнання як гносеологічний аспект доказування в адміністративному судочинстві

Однією із основних засад державної політики України відповідно до ст. 3 Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» є забезпечення справедливого і доступного судочинства. Чинником, здатним реалізувати це завдання та забезпечити поєднання високої ефективності правозастосування з неухильним додержанням прав та свобод особи, є діяльність із доказування. Зазначимо, що широке використання наукових досягнень у сфері адміністративного судочинства призвело до істотних змін у пізнавальних процесах, що вимагає звернення до теорії та методології пізнавальної діяльності суб'єктів провадження, а саме йдеться про гносеологічний аспект доказування в адміністративному судочинстві. Загальним питанням пізнавальної діяльності у сфері судочинства приділяли увагу такі вчені як В. Д. Арсен'єв, В. П. Гмирко, В. В. Гордєєв, Г. Ф. Горський, С. Д. Гусарєв, О. С. Козлов, В. К. Колпаков, В. О. Коновалова, В. Г. Перепелюк, О. Д. Тихомиров, О. І. Трусов та ін. У той же час сутність та проблемні аспекти пізнавальної діяльності зазначених суб'єктів у сфері адміністративного судочинства майже не досліджувалися, що обумовило мету даної статті.

У процесі пізнання виділяють форми, мету, суб'єктів пізнання, методику та тактику здійснення цієї діяльності. Розглянемо ці складники детальніше.

Так, процесуальне доказування у справі є органічним поєднанням двох рівнозначних сторін діяльності — розумової та практичної, у якому необхідно розрізнити внутрішню (логічну, розумову та психологічну) та зовнішню (практичну, процесуальну) сторони¹. Такої дуалістичної позиції щодо трактування доказування дотримуються В. Д. Арсен'єв, Р. В. Тертишніков, О. І. Трусов, М. Й. Штефан, які до поняття «процесуальне доказування» цілком слушно включають як чуттєву й розумову, так і практичну (процесуальну) діяльність відповідних учасників судочинства по встановленню обставин судової справи за допомогою судових доказів². Через такі дії досягається виявлення доказів, їх процесуальне закріплення, перевірка й оцінка. Водночас В. Д. Арсен'єв з філософської точки зору відносить доказування наявності чи відсутності фактів до предмета гносеології як різновид пізнання об'єктивної дійсності³.

Маємо й інші погляди стосовно змісту процесуального доказування. Так, на думку В. Г. Перепелюка, процесуальне доказування складається з таких елементів: а) пізнавального (інформаційно-єврістичного); б) комунікативного (фіксація й забезпечення передачі фактичних даних у часі й просторі); в) засвідчувального (підтвердження достовірності фактичних даних); г) обґрунтовуючого (використання доказів для встановлення істини)⁴. Такий підхід впливає із стадій доказування та

¹ Гражданский процесс : учебник / под общ. ред. Н. М. Коршунова. — М. : Эксмо, 2005. — С. 191.

² Арсен'єв, В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе / В. Д. Арсен'єв. — М. : Юрид. лит., 1964. — С. 13; Тертишніков, Р. В. Доказування і докази в судочинстві України : наук.-практ. посіб. / Р. В. Тертишніков. — Х.: Вид-во «ФІНН», 2009. — С. 10; Трусов, А. И. Основы теории судебных доказательств / А. И. Трусов. — М. : Госюриздат, 1960. — С. 33; Стефан, М. Й. Цивільний процес : підручник / М. Й. Штефан. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 249.

³ Арсен'єв, В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе / В. Д. Арсен'єв. — М. : Юрид. лит., 1964. — С. 7.

⁴ Перепелюк, В. Г. Адміністративний процес : навч. посіб. — 2-ге вид., змінами і допов. — К. : Центр. навч. літ., 2004. — 368 с.

завдань, які на них вирішуються. Ф. Н. Фаткуллін вважає доказування правовою діяльністю, яка регламентується процесуальним законом і розглядає його у гносеологічному аспекті як пізнання та засвідчення тих явищ зовнішнього світу, які мають значення для правильного вирішення справи¹. Аналізуючи зазначені погляди щодо визначення доказування, слід виокремити саме його пізнавальну діяльність.

Відомо, що взагалі пізнання виникає як результат діяльності, обумовленої практичними потребами людей. У свою чергу, практика надає вихідні дані, факти, без яких неможлива ніяка пізнавальна діяльність². У науці розрізняють побутове та наукове пізнання. Останнє має своїм предметом вивчення різноманітних фактів, явищ та процесів дійсності для встановлення об'єктивних закономірностей, які лежать в їх основі. Як окремий різновид пізнання вчені виділяють процесуальне або як ще його називають судові пізнання.

Процесуальне пізнання відрізняється від побутового та наукового, оскільки здійснюється : 1) з метою виконання специфічних завдань, вказаних у процесуальному законі; 2) за допомогою особливих засобів, які називаються судовими доказами; 3) для встановлення наявності чи відсутності фактів і обставин, які мають значення для правильного вирішення справи; 4) у межах та умовах, характерних тільки для судочинства. Г. Ф. Горський розглядав доказування як різновид людського пізнання реально існуючої, об'єктивної дійсності. Доказування має дослідницький характер, спрямоване на виявлення подій, на пізнання фактів реальної дійсності, на встановлення об'єктивної істини³. Між тим вважаємо, що виділення доказування у специфічний вид пізнання не позбавляє можливості використовувати при його дослідженні й загальні процеси пізнання⁴. Особливий

¹ Фаткуллін, Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин. – 2-е изд., доп. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 8, 16.

² Трусов, А. И. Основы теории судебных доказательств / А. И. Трусов. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 33.

³ Горский, Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькиндр. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1978. – С. 198.

⁴ Фаткуллін, Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания / Ф. Н. Фаткуллин. – 2-е изд., доп. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1976. – С. 16.

погляд з цього приводу має С. В. Курильов. Він вважає, що доказування — це не пізнання, воно служить для пізнання¹. С. В. Курильов пропонує категорію судового доказування відмежовувати від категорії логічного доказування через існування у судовому доказуванні предмета, суб'єкта, обов'язків доказування. На його думку, доказування складається із сукупності відповідних процесуальних дій, які є предметом процесуальних прав та обов'язків уповноважених суб'єктів. При цьому таким предметом взагалі не може бути розумова діяльність будь-кого; нею можуть бути тільки зовнішні об'єктивні дії². Отже, фахівець має своєрідну точку зору щодо визначення терміна «доказування», яка не є досить обґрунтованою через однобічність його поглядів та ігнорування гносеологічного елементу у доказуванні.

У судовому процесі пізнання відрізняється своїм предметом, оскільки обмежується колом одиничних фактів, які у своїй структурі відображають обставини справи, отримані через певну процесуальну діяльність учасників адміністративного судочинства. Воно (судове пізнання) є чітко регламентована законом діяльністю, метою якої є довгостроковий бажаний результат, а завданням — проміжний бажаний результат. У рамках пізнавальної діяльності отримані знання про всю сукупність фактичних обставин справи, прав, обов'язків сторін виступають бажаним результатом, до якого прагне суб'єкт судового пізнання³. Процес пізнання в адміністративному судочинстві осмислюється через такі категорії, як «суб'єкт пізнання» та «об'єкт пізнання». Суб'єктами діяльності є суд та особи, які беруть участь у справі. Вочевидь, можна виділити так званих лідируючих суб'єктів — суддів, які мають вирішити справу по суті відповідно до вимог закону, а також інших суб'єктів, які сприяють досягненню мети пізнання — сторони та їх представники, інші учасники процесу. Так, пізнавальна діяльність судді характеризується: ретроспек-

¹ Курылев, С. В. Основы теории доказывания в советском правосудии / С. В. Курылев. — Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1969. — С. 34.

² Там само. — С. 57.

³ Козлов, А. С. Теоретические вопросы установления истины в гражданском процессе (Логико-гносеологический анализ теоретических основ, специфики, форм и уровней судебного познания) / А. С. Козлов. — Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1980. — С. 33.

тивним характером (здійснюється після виникнення спору) (1); реалізується у формі доказування (за допомогою процесуальних засобів) (2); спеціальними суб'єктами (суд, сторони, треті особи, процесуальні представники) (3); метою є одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі (4); засоби здійснення такої діяльності визначені у процесуальному законі (5)¹. Суддя є спеціальним суб'єктом пізнання: коло таких осіб чітко визначено процесуальним законом і розширенню не підлягає. Його розумова пізнавальна діяльність обумовлена об'єктом пізнання, на який вона спрямовується: в адміністративному судочинстві об'єктом пізнання виступає власне публічно-правовий спір, його особливості й обставини².

Судове пізнання в адміністративному судочинстві має чітко визначені завдання, обумовлені застосуванням відповідної методики судового розгляду справи, її предметом та потребою залучення до справи таких процесуальних осіб, як експерт, спеціаліст, обранням тактики розгляду справи (планування засідання, призначення експертизи), прогнозуванням судових операцій (прогнозування поведінки сторін та їх адвокатів, можливості впливу на судову ситуацію) тощо. Вважаємо, що перелік зазначених завдань не є вичерпним, оскільки в умовах прогресу та розвитку науки постійно спостерігаються нові підходи до отримання та дослідження доказів й науково-практичні рекомендації щодо їх застосування, які необхідно враховувати під час розгляду та вирішення справи по суті.

Важливим методом судового пізнання є рефлексія — складна розумова діяльність, за якої суб'єкт начебто відсторонено сприймає те, що відбувається за його безпосередньою участю й намагається зрозуміти й оцінити інформацію, яку надають інші учасники процесу. Тим самим суддя має можливість спрогнозувати реакцію учасників процесу на пред'явлені докази, передбачити дії інших учасників процесу та вплинути на них.

¹ Коновалова, В. О. Юридична психологія: підручник. — 2-ге вид., перероб. і допов. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. — Х.: Право, 2008. — С. 74.

² Колпаков, В. К. Докази та доказування в адміністративному судочинстві: монографія / В. К. Колпаков, В. В. Гордєєв. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. — С. 24.

Актуальним залишається питання щодо форм відображення пізнавальної діяльності суду, чому сприяє неоднакове розуміння цього феномену окремими правниками. Одні вчені вважають судові пізнання опосередкованим (А. Ф. Клейман, О. В. Иванов, А. А. Старченко), інші припускають можливість отримання знання як безпосереднім, так опосередкованим шляхом (С. В. Курильов, Р. С. Белкін, Д. М. Чечот). В обґрунтування першої концепції наводяться такі доводи: 1) суд не має можливості безпосередньо встановлювати факти, які мають значення для вирішення справи; 2) об'єктами судового дослідження завжди виступають правові явища, які не можуть ним чуттєво сприйматися. Прибічники іншої концепції наголошують, що судові пізнання включає не лише чуттєву, але і безпосередню практичну діяльність. Аналізуючи такі погляди, слід зазначити, що друга концепція є більш переконливою, тому що предметом судового пізнання є, як правило, подія, що мала місце в минулому і для її відтворення необхідне діалектичне поєднання чуттєвої та практичної (процесуальної) діяльності.

Л. А. Кірмач, розглядаючи сутність доказування, цілком слушно звертає увагу на те, що доказування може розглядатися як у широкому, так і у вузькому розумінні. Перше є здійсненням всієї пізнавальної діяльності суб'єктів, які беруть участь у судовому процесі, що охоплює не тільки оцінку, а й збирання та перевірку доказів. Друге, навпаки, обмежується лише логічною діяльністю з обґрунтування висунутої тези, тобто йдеться про доведення відповідних обставин справи¹.

Оригінальний підхід щодо дослідження найголовніших аспектів визначення «доказування» як пізнавальної діяльності демонструє В. П. Гмирко, який вважає, що у теоретичній конструкції доказування слід виходити з таких аксіом: 1) доказування є пізнавальною діяльністю, здійснюваною у встановленій законом процесуальній формі; 2) як пізнавальна діяльність воно являє собою «відбиттєвий» процес; 3) цей процес спрямо-

¹ Кірмач, Л. А. Поняття та інформаційна природа доказування / Л. А. Кірмач // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 2000. – № 1. – Запоріжжя : ЗЮУ, 2000. – С. 195.

ваний на «реставрацію» неочевидної події минулого¹. На думку В. П. Гмирка, перша аксіома полягає у тому, що є досить підстав, щоб поставити в теорії питання про трактування доказування не тільки в пізнавальному аспекті, а й в інженерному — проектно-реалізаційному, за яким склад і зміст юридичних проектів наперед визначено законом. В основу другої аксіоми покладено схематизм зорового сприйняття людиною дійсності. Базова метафора «відбиття» фіксує скоріше кінцевий результат діяльності пізнання, ніж її операційну сторону, а саме воно здійснюється переважно «невідбиттєвими» за своєю суттю операціями. Суб'єкт пізнання у такій концепції пізнання репрезентовано одночасно як абстрактного емпіричного суб'єкта, що здійснює чуттєве пізнання і відбиття його у дійсності. Третя аксіома базується на думці процесуалістів щодо здійснення у рамках доказування як специфічної пізнавальної технології «реставрації» (відновлення) такої собі неочевидної правнорелевантної події минулого. Вважаємо, що запропоновані автором підходи потребують подальшої розробки, оскільки мають суто схематичний характер.

Значимо, що будь-яка пізнавальна діяльність неможлива без наукових надбань логіки, яка вивчає, зокрема, загальні правила та прийоми доказування. З точки зору логіки, доказування є розумовою діяльністю щодо обґрунтування істинності судження шляхом наведення інших суджень із застосуванням спеціальних прийомів на усіх стадіях процесуального доказування: дослідження, перевірки, оцінки доказів.

Встановленню істини у судовій справі служить й така форма пізнання, як мислення, закони та форми якого досліджують матеріалістична діалектика та формальна логіка. На думку В. Д. Арсеньева, формальна логіка вивчає доказування з боку форм, в яких відбувається діяльність та здійснюється перехід від одних істинних положень до інших, які вироблені та закріплені у свідомості людей². О. І. Трусов, навпаки, вважає формальну

¹ Гмирко, В. П. Доказування в кримінальному процесі : діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія / В. П. Гмирко. — Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. — С. 14.

² Арсеньев, В. Д. Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе / В. Д. Арсеньев. — М. : Юрид. лит., 1964. — 178 с.

логіку недостатньою як методологічної основи для теорії доказового права через її обмеженість, оскільки вона має справу із зв'язками та структурою готових розумових форм, хоча й допомагає робити правильні висновки. При цьому формальна логіка зовсім не займається питаннями щодо шляхів перевірки достовірності, істинності не тільки отриманих висновків, а й покладених в їх основу вихідних даних¹. Тож дотримання законів та правил логіки є необхідною умовою пізнання об'єктивної істини у судовій справі, а незнання таких законів чи невміння ними користуватися можуть призводити до логічних помилок, що, у свою чергу, сприятиме побудові неправильних умовиводів та помилковій оцінці доказів.

Поряд із судовим пізнанням окремі вчені-процесуалісти виділяють юридичне пізнання. Зокрема, С. Д. Гусарев і О. Д. Тихомиров результатом такого пізнання вважають відтворення того чи іншого фрагмента дійсності, реконструкцію всіх обставин, потрібних для вирішення юридичної справи, універсальний спосіб опосередкованого пізнання, що використовується в різних галузях людської діяльності, у тому числі й у судочинстві². На нашу думку, такий погляд вчених щодо юридичного пізнання є схоластичним та необґрунтованим, оскільки воно не має специфічних ознак, отже, нічим не відрізняється від процесуального.

Заслуговує на увагу з'ясування питання про мету доказування, яке у науці трактується як діяльність по встановленню обставин справи та діяльність, спрямовану на встановлення їх істинності³. Більшість вчених обстоює погляд про те, що метою такої діяльності є встановлення істини у справі. Видатні філософи свого часу розкривали поняття істини під час судового розгляду справи. Так, ще Дж. Локк (1632-1704 рр.) вважав, що «практичні істини» (до яких відносив істини у судовій справі) являють собою «можливість, наближену до достовірності». Аналогічні погляди висловив й інший англійський філософ

¹ Трусов, А. И. Основы судебных доказательств / А. И. Трусов. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 12.

² Гусарев, С. Д. Юридична деонтологія / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Вид-во ВІРА-Р, 1999. – С. 292.

³ Гражданский процесс : учебник / под общ. ред. Н. М. Коршунова. – М. : Эксмо, 2005. – С. 190.

Дж. Стюарт Міллль (1806-1876 рр.) у своїй «Системі логіки»¹. Дійсно, ці питання є скоріше суто філософськими, ніж правовими. У сучасному українському праві вчені розглядають істину як спосіб встановлення об'єктивної дійсності шляхом вивчення та пізнання зовнішнього світу людиною. Під час відправлення правосуддя, безумовно, розкриття істини у справі, яка за своєю природою є об'єктивною, дає можливість встановити фактичні обставини справи². На реалізацію такого процесу, на думку Д. Дойча, впливає система ціннісних орієнтацій, емоційність подій, чутливість до побічних впливів, тому події минулого існують не у вигляді об'єктивної реальності, а виключно як сукупність суб'єктивних уявлень про таку реальність (теорія сукупності реальностей)³. Для того, щоб переконатися в істинності отриманого знання, як зазначає І. Я. Фойницький, необхідно порівняти отримане знання з дійсністю⁴. Іншу думку щодо визначення істини має В. О. Лазарева, оскільки не визначає її як мету процесу, а лише називає істину відображеним результатом, який міститься в рішенні суду⁵. Аналізуючи погляди цих учених, робимо висновок, що метою доказування є встановлення істини у справі як результату пізнавальної діяльності.

Пізнання полягає у діалектичній єдності розумової й процесуальної діяльності суду та інших учасників процесу під час подання, витребування, дослідження доказів та їх оцінки з огляду на обставини конкретної справи з метою вирішення по суті справи, що виникає у сфері державного управління відповідно до вимог закону. Тож уся судова діяльність служить пізнанню фактичної сторони справи, суть якої полягає у зіставленні й аналізі співвідношення між фактами, відомими суду, й тими, що

¹ Трусов, А. И. Основы судебных доказательств / А. И. Трусов. – М. : Госюриздат, 1959. – С.16.

² Якуб, М. Л. Демократические основы советского уголовно-процессуального права / М. Л. Якуб. – М. : Моск. гос. ун-т, 1960. – С. 100.

³ Лазарева, В. А. Доказывание в уголовном процессе : учебно-практ. пособие / В. А. Лазарева. – М. : Высшее образование, 2009. – С. 36.

⁴ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства / І. Я. Фойницький. – Т. 1. – СПб. : Альфа, 1996. – С. 164.

⁵ Лазарева, В. А. Доказывание в уголовном процессе : учеб.-практ. пособие / В. А. Лазарева. – М. : Высшее образование, 2009. – С. 40.

підлягають встановленню, тобто досягнення об'єктивної істини у справі, чому сприяє доказова діяльність учасників адміністративного судочинства.

Я. С. Калмыкова

**ПОЗНАНИЕ КАК ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ
АСПЕКТ ДОКАЗЫВАНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ**

Процессуальное познание выражается в диалектическом единстве умственной и процессуальной деятельности суда и других участников процесса при предоставлении, истребовании, исследовании доказательств и их оценке с учетом обстоятельств конкретного дела с целью разрешения по существу спора, возникающего в сфере государственного управления. Процесс познания в административном судопроизводстве осмысливается через категории «субъект познания» и «объект познания». Целью процессуального познания является установление истины по делу.

Ключевые слова: судебное познание, доказывание, познавательная деятельность, истина по делу.

Ya. S. Kalmykova

**COGNITION AS AN EPISTEMOLOGICAL
ASPECT OF PROOF IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS**

Procedural knowledge is expressed in a dialectical unity of mental and procedural activities of the court and others involved in the provision, reclamation, research evidence and their assessment of the circumstances of the particular case to resolve the substantive dispute arising in the field of public administration. The cognitive process in administrative proceedings is interpreted in the category of "knowing subject" and "object of cognition." The purpose of procedural knowledge is to establish the case truth.

Keywords: legal knowledge, evidence, cognitive functions, truth of the case.